

Krystyna Nadurska

Z POLSKIEGO SŁOWNICTWA TEATRALNEGO

W oficjalnej terminologii teatralnej przeważają wyrazy zapożyczone z obcych języków; w zebranych przeze mnie słownictwie stanowią one około 78%. Ma to ścisły związek z historią teatru, z rozwojem sztuki aktorskiej, która sięga początkami czasów starożytnych. Teatr polski przez długi czas, w głównej mierze wzorowany na teatrach obcych, sięga do obcych źródeł również po słownictwo i przenosi je do polskich stosunków. Stąd w słownictwie teatralnym występują prawie wszystkie możliwe formy zapożyczeń. Spotykamy zapożyczenia leksykalne (np. *teatr, aktor, antrakt, intermedium, antreprenier, reżyser*), słowotwórcze (np. *teatrolog, melodramat, kostiumolog*), kalki (np. *przedscenie* – łac. *proscenium*, *podscenie* – łac. *hyposcenium*), wyrazy-cytaty (np. *emploi, engagement, ensemble, foyer, orchestra, tournée, bravissimo*). W zapożyczeniach tych elementy leksykalne były przyjmowane albo bezpośrednio z danego języka, np. *rampa* – od fr. *rampe*, *garderoba* – od fr. *garderobe*, *impresario* – od włos. *impresario*, *kulisa* – od fr. *coulisse*, *komediant* – od włos. *commediante*, albo też pośrednio, kiedy w przyjmowaniu ich pośredniczył jakiś inny język. Najczęściej pośredniczyły w procesie przyjmowania słownictwa teatralnego na polski grunt języki: łaciński z greckiego oraz francuski z włoskiego. Stąd w zebranej tu oficjalnej terminologii teatralnej przeważają zapożyczenia z języka francuskiego (około 33%) i z łacińskiego (30%). Bezpośrednie zapożyczenia z języka włoskiego stanowią ok. 14%, z niemieckiego ok. 12% a z greckiego ok. 9%. Wyrazy te jako pożyczki z języków obcych nie będą analizowane pod względem językowym. W przeważającej większości są to terminy powszechnie znane i objaśniane w słownikach.

Formy i konwencje teatru klasycznego stały się źródłem wszystkich teatrów Europy nowożytnej, a więc i teatru polskiego. Stąd najstarszy zasób słownictwa związanego z teatrem to zapożyczenia greckie i łacińskie.

Grecki wyraz *theatron* (łac. *theatrum*) nie oznaczał budynku ani sceny, lecz to, co Rzymianie nazywali *cavea*, a my *widownią*. Wywodzi się od czasownika *theasthai* ‘widzieć’. Na miejsce teatru wybierano zbocze pagórka, u podnóża znajdowała się kolistą *orchestra* (tu występował chór i aktorzy). Stok pagórka stwarzał naturalne możliwości oglądania akcji, czyli stanowi to, co w naszym teatrze nazywamy widownią. Tego typu forma pierwotnego teatru greckiego nosi nazwę *amfiteatru* (gr. *amphitheatron*, łac. *amphitheatrum*). *Skene* (łac. *scaena*, co dosłownie znaczy ‘namiot’) oznaczała początkowo budynek służący jako garderoba, znajdujący się za orkestrą. Później zaczęto tego wyrazu używać również na określenie miejsca dla występów aktorskich i dekoracji scenicznych (stąd właśnie wywodzi się nasza *scena*).

Z Grecji i Rzymu przejęliśmy nazwy gatunków dramatycznych, które dały podstawę do powstania teatru. *Dytyramb* (gr. *dithyrambos*) ‘hymn na cześć boga Dionizosa’ – to najstarsza forma widowisk teatralnych; później dopiero można mówić o *dramacie* (gr. *drama*), *tragoidia*, łac. *tragoedia*) i *komedii* (gr. *komoidia*, od *komos* ‘pochód’ i *oide* ‘pieśń’, łac. *comoedia*). Formami dramatycznymi znanymi w starożytnym Rzymie były: *mim* (gr. *mimos*, łac. *mimus*), w którym dominowały elementy farsy, oraz *pantomima* (gr. *patomimos*, łac. *pantomimus*), gdzie

podstawą był taniec. Stąd także *mimika* (gr. przymiotnik: *mimikos*, łac. *mimikus*), ważny środek gry aktorskiej, oraz złożona forma *mimodram* (od gr. *mimos* i *drama*).

W średniowieczu popularną formę utworów dramatycznych stanowiły *misteria* lub *mirakle* obejmujące całą historię Starego i Nowego Testamentu z dodatkiem pewnych tematów apokryficznych. Pierwszą nazwę wzięliśmy z łaciny (łac. *mysterium*, z gr. *mysterion* ‘tajemnica’). W XVI wieku pojawia się *moralitet* (np. niem. *Moralität*, od łac. *moralitas*). Pewną formą komediową teatru średniowiecznego były *intermedia*, które przyszły do nas z Francji i Włoch, ich nazwę natomiast wzięliśmy z języka łacińskiego (łac. *intermedius* ‘środkowy’). Inne, nowsze już formy dramatyczne, o nazwach zbudowanych z greckich elementów słowotwórczych, to: *tragikomedia* (gr. *tragikos* ‘tragiczny’ i *komoidia*, np. niem. *Tragikomödie*, fr. *tragicomédie*), *melodramat* (gr. *melos* ‘pieśń’, np. włos. *melodramma*, fr. *melodrame*, niem. *Melodram*), *monodram* (gr. *monos* ‘jedyńy’, np. niem. *Monodram*, fr. *monodrame*, ang. *monodram*).

Grecko-łacińskiego pochodzenia są również nazwy części składowych utworu dramatycznego: (łac. *actus* ‘czyn’), *scena*, *prolog* (łac. *prologus*, gr. *prologos*, *pro* ‘przed’ *logos* ‘słowo’), *epilog* (łac. *epilogus*, gr. *epilogos*, *epi* ‘po’, *logos*), *epizod* (gr. *epeisodion*, np. fr. *épisode*, niem. *Episode*).

Bezpośrednio z języka łacińskiego przejęliśmy niektóre nazwy osób związanych z teatrem, np. *aktor* (łac. *aktor*); *inspicjent* (łac. *inspicens*, dop. *inspicientis*, ‘wglądający’); *tragik* (łac. *tragicus*); *wagant* (łac. *vagans*, dop. *vagantis*, od *vagare* ‘włóczyć się’); *recenzent* (łac. *recensens*, dop. *recensentis*, ‘osądzający’, od *recensere* ‘osądzać’); *publika* zamiast *publiczność* od łac. *publikus* ‘publiczny’. Podobnie jest z nazwami: *figurant* (od łac. *figurans*, dop. *figurantis*, por. fr. *figurant*) i *histrion* (od łac. *histrionis*, dop. *histrionis*). Pierwsza nazwa to określenie dla statysty, osoby występującej na scenie w rolach niemych i nie wchodzącej w skład działających postaci scenicznych; *figurantem* w znaczeniu ujemnym nazywano aktora pozbawionego talentu, odznaczającego się natomiast odpowiednimi dla danej sztuki warunkami zewnętrznymi. *Histrion* w starożytnym Rzymie to nazwa aktora; w średniowieczu, głównie we Francji, określenie zawodowe sztukmistrza, żonglera, śpiewaka, muzykanta, specjalisty od tresury zwierząt itp.

Grecko-łacińskie są nazwy pewnych określonych dziedzin wiedzy związanych z pracą w teatrze. *Scenografia* (od gr. *skene* i *grapho*, por. fr. *scénographie*, niem. *Szenographie*, ang. *scenography*); *choreografia* (od gr. *choreia* ‘taniec’ i *grapho* ‘piszę’, por. niem. *Choreographie*, ang. *choreography*); *teatrologia* (złoż. z *teatr* i *logos* ‘słowo, nauka’); *dramaturgia* (od gr. *dramatourgia*); *inscenizacja* (złoż. z łac. *in* ‘do’ i *scaena* ‘scena’); *adaptacja* (od łac. *adaptatio* ‘dostosowanie’, od łac. *adaptare* ‘przystosować’); *charakteryzacja* (od łac. *characterizare*, z gr. *charakteridzo*, por. niem. *charakterisieren*, fr. *caractériser*, ang. *characterize*); *interpretacja* (od łac. *interpretatio* ‘objaśnienie’); *kreacja* (z łac. *creatio* ‘tworzenie’).

Oddziałujące w okresie renesansu na rozwój kultury polskiej silne wpływy włoskie i francuskie były także źródłem, z którego czerpał teatr. W Polsce w tym okresie rozwija się teatr dworski, który pełni funkcję głównie rozrywkową. Daje on obraz zwyczajów panujących na dworze królewskim i jest pomostem między Polską a kulturą zachodu. Rozwój na europejską miarę osiąga teatr dworski za panowania Władysława IV (1632-1648), który nie szczędzi kosztów na włoską operę i inne gałęzie sztuki teatralnej, balet i komedię.

Z nowymi formami teatralnymi, przyjmowanymi, z Francji i Włoch, jak: *comedia dell'arte all'improviso*, *arlekinada*, w której występuje arlekin i inne postacie włoskiej *komedii masek*, *balet*, *teatr marionetek* (od fr. *marionette*, od imienia własnego *Marion*, zdrob. *Marie*) przenieśliśmy na polski grunt także słownictwo teatru. Część terminów przejęliśmy bezpośrednio z włoskiego, część przeszła do nas za pośrednictwem języka francuskiego (np. włos. *ballerina*, *commediante*, *impresario*, fr. *costume* z włos. *costume* ‘zwyczaj’, fr. *perruque* z włos. *parruca*,

kompars z włos. *comparsa*, będącego synonimem wyrazu *statysta*, włos. *statista*). Pewien zasób wyrazów z zakresu słownictwa teatralnego zapożyczyliśmy wyłącznie z języka francuskiego, np. *trupa* z fr. *troupe*, *tournée*, *emploi*, *ansambl* z fr. *ensemble*, *angaż* z gr. *engagement*, *gaża* z franc. *gage*.

W XVII w. przede wszystkim rozwinęły się w Polsce widowiska baletowe. W XVIII stuleciu *opera* (włos. *opera* z łac. *opera*) stała się w pełni ustaloną formą sztuki dramatycznej i dzięki niej zrodziły się potężne fantazje architektoniczne, które łączymy z tym okresem. W XIX i XX wieku została upowszechniona *operetka* (z włos. *operetta*), jedna z form opery komicznej; pewną jej odmianą jest *wodewil* (fr. *vaudeville*), utwór sceniczny w typie komedii lub *farsy* (od fr. *farce*), w którym przeważa tekst mówiony nad śpiewanym. Późniejsze formy sceniczne, które przejęliśmy z Francji, to *kabaret* (fr. *cabaret*), *rewia* (od fr. *revue*). Podobnie *groteska* (od włos. *grottesca* i fr. *grotesques*), *feeria* (od fr. *féerie*).

Mimo, że teatry renesansowe budowane były według najlepszych pojęć o klasycyzmie, wprowadzono w nich pewne innowacje. Widownia była ukształtowana w formie elipsy, a nie jako półkole. Przed *kurtyną* (od włos. *cortina*, niem. *Kurtine*, od późno-łac. *cortina* ‘zasłona’), nieco wysunięta w stronę widowni znajdowała się *avanscena* (od fr. *avantscène*) czyli właściwie proscenium. Z boków zamykały scenę ściany ustawione pod kątem prostym od właściwego proscenium, przebite drzwiami, nad którymi mieściły się *łoże* (od fr. *loge*), przeznaczone zarówno do akcji sztuki jak i dla widzów. Dla publiczności były także *galerie* (włos. *galleria*) – miejsca na wyższych piętrach. Najwyższe piętro w teatrze, z najtańszymi biletami to *paradyz* (od fr. *paradis*, z łac. *paradisus* ‘raj’, z gr. *paradeisos* ‘park’). Z języka francuskiego wzięliśmy nazwy wewnątrz związanych z funkcją teatru: *garderoba*, *foyer*, *kuluary* (l. mn. od fr. *couloir* ‘korytarz’).

Najważniejsza cecha charakterystyczna tendencji teatralnych Francji i Włoch z końca XVII oraz XVIII stulecia jest związana z wysiłkami artystów projektujących dekoracje. Stąd pochodzi słownictwo związane z formami dekoracyjnymi: *kulisy* (od fr. *coulisse*); *praktykable* (z fr. *praticable*, od *pratique* ‘praktyczny’, por. niem. *Praktikabel*, ang. *practicable*) ‘przystawki sceniczne, np. schody, ganki, góry itp.’; *ferm* (od fr. *ferme*) ‘część dekoracji przed samym horyzontem, najczęściej przedstawiająca góry, służąca do zakrycia styku horyzontu z podłogą’; *makieta* (od fr. *maquette*) ‘model dekoracji wykonany w pewnej skali’.

Z języka włoskiego i francuskiego przejęliśmy niektóre nazwy osób związanych z teatrem, np.: *artysta* (od fr. *artiste*, ze śr.- łac. *artista*); *komediant* (od włos. *commediante*, ‘aktor’); *reżyser* (fr. *régisseur*); *sufler* (fr. *souffleur*, od *souffler* ‘szeptać, podpowiadać’); *dekorator* (od fr. *décorateur*); *modelator* (od włos. *modellatore*) ‘pracownik techniczny teatru wykonujący modelowane w tekturze partie dekoracji, rzeźby, rekwizyty (np. jabłka, żyrandole)’; *dramaturg* (od fr. *dramaturge*, z gr. *dramatourgos*); *statysta* (włos. *statista*); *dubler* (fr. *doubleur*, od *doubler* ‘podwajać’) ‘aktor grający tę samą rolę na przemian z drugim aktorem’; *klakier* (fr. *claqueur* ‘klaskać’); *klaka* (z fr. *claque*); *antreprenier* (fr. *entrepreneur* ‘przedsiębiorca teatralny’ od *entreprendre* ‘przedsiębrać’) *impresario* (włos. *impresario* ‘antreprenier’).

Jeśli idzie o techniczną stronę przedstawienia, o bardziej złożoną konstrukcję zaplecza scenicznego, zaznacza się tu wpływ języka niemieckiego. Podobnie jak w innych dziedzinach tak i w teatrze nazewnictwo urządzeń technicznych, maszynierii jest pochodzenia niemieckiego; np.: *sztanga* (od niem. *Stange*) ‘wyciąg w postaci metalowej rury przytwierdzonej do kabli lub sznurów przeciągniętych przez bloki znajdujące się nad sceną’. Wyciągi służą do zawieszenia dekoracji, kurtyń, *prospektów* (niem. *Prospekt* od łac. *prospectus* ‘widok’); *cyklorama* ‘horyzont półokrągły, biegnący dookoła sceny, zamykający ją z tyłu’; *szprajsja* (niem. *Spreitze*) ‘podpórka służąca do podparcia stojącej pionowo dekoracji’; *lata* (niem. *Latte*) ‘określenie przyjęte w teatrze na listwę drewnianą’; *kroksztyna* (od niem. *Kragstein* ‘kroksztyn’) ‘konstrukcja z łąt drewnianych o formie trójkąta prostokątnego’ (u góry znajduje się uchwyt do dekoracji, u dołu

obciąża się kroksztynę ciężarem); *podest* (niem. *Podest*, od łac. *podium* ‘stopień, podstawa’, z gr. *podion*, od *pous*, dop. *podos* ‘noga’) ‘szerokie schody tworzące podwyższenie, ustawione na scenie teatralnej zwykle dla chóru’; *fundus* (niem. *Fundus*, z łac. *fundus*) ‘prefabrykowane elementy (jak np. ściany, drzwi, okna, kolumny itp.), z których buduje się dekoracje teatralną’; *kaszerunek* (od niem. *kaschieren*, z fr. *acher*) ‘wypchanie jakiejś formy, dla pogrubienia, watą lub sianem’ (kaszeruje się brzuchy dla pogrubienia aktorów, draperie o utrwalonych, bryłowych fałdach).

Z języka niemieckiego przejęliśmy też niektóre nazwy osób związanych z teatrem np. *maszynista* (od niem. *Maschinist*, fr. *machiniste*), ‘specjalista obsługujący maszynę teatralną, a zwłaszcza zajmujący się ustawieniem dekoracji’; *łożmajster* ‘woźny teatralny otwierający loże. s. 18-22

Krystyna Nadurska, *Z polskiego słownictwa teatralnego*, Język Polski 52, 1972.